

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ЖУРНАЛУ

У статті проаналізовано дослідження, об'єктом яких є періодика, зокрема педагогічні журнали України, висвітлено теоретико-методологічну основу вивчення педагогічного журналу.

Ключові слова: історіографія, журнал, педагогічні журнали України, фахова журнальна періодика України.

Розвиток сучасної світової науки у своєму невинному поступі опирається на інформацію. Наукова інформація, як і будь-яка інша, може існувати як в ідеальних площинах, так і матеріальних, тобто бути чітко зафіксованою на різноманітних матеріальних носіях у вигляді широкого спектра документів. Документ, як суспільне явище, знаходиться в постійній трансформації, набуваючи нових видів, кожен з яких має віднайти свою нішу в інформаційному просторі, із власними встановленими завданнями та чітко окресленими функціями. Журнал, вперше з'явившись на теренах Європи у XVI ст., і донині займає провідні позиції у світовій комунікаційній системі. Особливу роль цей вид документа відіграє у сфері інформаційного забезпечення наукових досліджень. Журнал має низку ознак, що дозволяють йому бути «не лише важливим джерелом у системі наукової комунікації, у розповсюдженні наукової інформації, а й найуспішнішим засобом наукової комунікації в історії науки» [51, с. 29].

Не стоїть осторонь цього процесу і педагогічна наука, активно використовуючи можливості журналу, який став звичним засобом поширення галузевої інформації. Історія його розвитку в Україні сягає середини XIX ст., і протягом досить тривалого часу свого існування він зазнавав трансформацій: суспільні та фахові потреби спонукали до типологічного розгалуження, а досягнення науково-технічного прогресу дали змогу освоїти нові матеріальні носії інформації. Та, незважаючи на досить важливе місце у науковій комунікації, вітчизняний педагогічний журнал поки що не став об'єктом ґрунтовного наукового вивчення, що і становить актуальність нашого дослідження.

Метою даної статті є огляд наукового доробку з проблеми становлення та розвитку педагогічної періодики в Україні.

Періодичні видання були об'єктом досліджень багатьох наук, які крізь призму розвитку та функціонування різних сфер українського суспільства досліджували журнальну періодику. Серед них виділяються бібліографознавство, документознавство, журналістика, пресознавство, історія, педагогіка тощо.

Значна група досліджень сформувалася в межах журналістики. Це праці таких дослідників, як О. М. Березовський [2], К. М. Боголюбов [3], О. В. Богуславський [4], М. Васильчук [6], В. Габор [7], А. Животко [14; 15], В. Ігнатієнко [18], С. Наріжний [25], Г. Рудий [41]. Однак, підготовлені в різні історичні періоди, ці дослідження різняться між собою як за своїми об'єктами, методами їх вивчення, так і за авторськими інтерпретаціями. Ці відмінності легко простежити на прикладі праць радянських дослідників та вчених-пресознавців із числа української діаспори. В їхніх роботах простежується певний суб'єктивізм та обмеження об'єкта дослідження за рахунок ігнорування ідеологічно чужих, з погляду авторів, періодичних видань. Така ситуація вкрай негативно позначилася на повноті досліджень, їх об'єктивності та вичерпності. Однак варто зазначити, що сучасні вчені роблять спроби неупередженого аналізу суспільних явищ, задля досягнення об'єктивності та всебічності досліджень.

На сучасному етапі у науковому просторі України активно розвивається документознавство. Спеціалісти в цій сфері розглядають основні проблеми журнальної періодики у документознавчих дослідженнях. У працях Н. М. Кушнарєнко [22], Г. М. Швецової-Водки [49] розглянуто журнал як вид документа, теоретичні підходи до його вивчення, зокрема, класифікацію журналів, їхні відмінності, характерні риси, інформаційний потенціал для розвитку сучасної науки. Однак ці роботи мають узагальнений характер, оскільки об'єкт їхнього дослідження – вивчення теоретичних та прикладних аспектів функціонування та розвитку окремих документів, в тому числі й періодичних видань. Тож такого роду праці можуть слугувати за теоретичний базис та методологічну основу для дослідження як певного виду документа, так і комплексу документів, об'єднаних єдиним суспільним призначенням.

Наступну групу становлять дослідження галузевої періодики, що дають змогу, шляхом порівняння, віднайти оптимальні методи дослідження та класифікації споріднених видів документів. З цього погляду певний інтерес становить дослідження І. Матяш [23], в якому авторка розробила понятійний апарат, окреслила підходи до вивчення періодизації галузевих періодичних видань та представила опрацьовану нею періодизацію архівної періодики.

Значну групу матеріалів, що містять відомості про педагогічні журнали, складають історико-бібліографічні видання [8; 18; 20; 26; 30; 39; 40; 43–46]. З-поміж інших вони є хронологічно першими документами, що доносять до нас відомості про об'єкт дослідження.

Важливу роль у дослідженні проблем педагогічного журналу відіграють статистично-бібліографічні матеріали [35; 36], котрі важливі для вивчення розвитку галузевих документних потоків, відстеження їхнього наповнення та потужності. Загалом, у цих виданнях представлено досягнення в галузі вітчизняного друку. Окремими розділами ввійшов до видань і періодичний друк. Проте педагогічні журнали представлені в них тільки починаючи з 1950 р., хоча історія окремих назв була, на той час, вже достатньо відомою.

Така ситуація переважно спричиняє прогалини у дослідження історичних вітчизняних педагогічних журналів.

Досить вагомим напрацюванням у вивченні журнальної періодики містить і педагогічна наука. Ціла низка досліджень висвітлює місце та роль об'єкта дослідження в розвитку педагогічної галузі України. Однак ці праці мають певну специфіку. Педагогічна наука не стояла осторонь розробки дефініції педагогічного журналу. Так, чимало довідкових видань подають свої визначення об'єкта дослідження [9; 21; 27; 28; 39; 50].

Наявні змістові дослідження вітчизняного фахового журналу. Н. М. Гордій [10] вивчала питання розумового розвитку дітей на сторінках педагогічної преси II половини XIX – початку XX ст., також дослідниця проаналізувала потенціал журналістики в інформаційному забезпеченні педагогічної науки України зазначеного періоду. У роботі вивчено проблеми становлення вітчизняної фахової періодики, перешкоди на шляху її розвитку та спроби української громадськості започаткувати фахові видання. Незважаючи на те, що праця деякою мірою допомагає сформувати уявлення про функціонування педагогічного журналу, все ж її стрижнем є педагогічна проблематика, а журнал в ній розглянуто лише як засіб поширення галузевої інформації, без виокремлення його із загалу періодичних документів та без включення його специфічних особливостей до об'єкта дослідження.

Деякі відомості про журнал знаходимо у працях І. В. Зайченка [17]. Його наукові пошуки висвітлюють становлення національної школи в кінці XIX – на початку XX ст. Історичне дослідження здійснене на матеріалах української громадсько-політичної, культурологічної, просвітянської, молодіжної, дитячої періодики вказаного періоду. Особливий інтерес для автора становлять педагогічні видання. Проведений науковцем аналіз документів дає змогу проаналізувати роль фахових видань у передумовах розвитку педагогічної науки. У контексті авторського аналізу видань простежується історія становлення фахової педагогічної періодики, зокрема й журналів, а в межах теми дослідження висвітлено їхнє змістове наповнення. Проте тематичний аналіз займає в праці провідне місце, і лише частково висвітлено суспільні впливи на формування та розвиток педагогічних журналів. А стосовно розгляду журналу як виду документа – ця проблематика до об'єкта дослідження І. В. Зайченка не входила.

У статтях М. М. Грищенка [11] та О. Г. Дзевєріна [12], у контексті дослідження історії становлення та розвитку вітчизняної педагогіки у 1917–1957 рр., шляхом контент-аналізу автори частково висвітлили змістове наповнення журналів. Історія ж розвитку конкретних журналів, формування галузевого журнального потоку у дослідженнях відсутні.

Відомості щодо наповнення педагогічних журналів кінця XIX – початку XX ст. подано і у колективному дослідженні «Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні: (X – поч. XX ст.)» [38]. У двох розділах видання представлено еволюцію української педагогічної журналістики кінця XIX ст. і констатовано факт повноцінного існування педагогічної преси на

початку ХХ ст. Але великий пласт фахової періодики залишився поза увагою авторів, що спонукає до глибшого наукового дослідження.

Об'єктивніші відомості про педагогічну журналістику містяться у «Нарисах історії українського шкільництва (1905–1933)» [24]. Це дослідження, проведене вже в незалежній Україні, виконано переважно на газетних матеріалах і лише частково розкриває історичний потенціал педагогічного журналу. Останній представлено змістовим аналізом видань «Світло» та «Вільна українська школа», лише побіжно згадано про регіональні галузеві журнали.

Поряд із дослідженнями традиційної журнальної періодики знаходимо досить вагомі дослідження й інших форм представлення об'єкта дослідження – рукописний педагогічний журнал. Цю тематику в своїх роботах вивчав львівський вчений Л. Пірожок [34, с. 88].

Надзвичайно важливе значення для розуміння тенденцій розвитку педагогічної науки має академічне дослідження луганського вченого О. Адаменка «Українська педагогічна наука в другій половині ХХ ст.». У монографії продемонстрована еволюція української педагогічної школи, разом з якою трансформувалися й наукові погляди, і наукові періодичні видання. У роботі визначено сучасні тенденції педагогічної періодики, особливе місце відведено електронним ресурсам педагогічної комунікації, як джерелам оперативного обміну інформацією [1].

Педагогічний журнал ставав об'єктом дослідження О. Ф. Коновець [19], але основну увагу у роботі було зосереджено «на тематиці освітнянської педагогічної преси, визначенні її комунікативних домінант і дискурсів» [19, с. 1].

До проблеми вивчення педагогічної періодики зверталися і науковці ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. У роботах Т. А. Діденко [42], В. А. Зотової [37], П. А. Рогової [37], Т. М. Сахарової [42] розкрито низку тем, одна з яких – журнальні колекції у складі фонду бібліотеки. Статті Л. В. Домбровської [13], О. А. Печенезької [31–33] присвячені контент-аналізу певних назв педагогічних журналів у різний хронологічний період.

У 2009 р. фахівцями бібліотеки було підготовлено ґрунтовну бібліографічну працю «Журнали психолого-педагогічної тематики ХІХ – початку ХХ ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського» [16]. Вона містить історико-бібліографічні відомості про українські та російські журнали з питань педагогіки і психології 1832–1917 рр. Ці видання є науковим об'єктом «Документів психолого-педагогічного та історико-культурного напрямку ХІХ – початку ХХ ст.» і залучені до національного надбання України.

Проте вищезазначені дослідження ніяк не торкалися проблем послідовного розвитку фахової журнальної періодики в соціально-комунікаційному просторі України.

Поряд із дослідженням традиційних електронні педагогічні журнали вивчали Л. Босіна [5], Н. Хміль [47; 48]. Фахівці простежили організацію фахових електронних журналів, умови доступу до викладеної інформації,

тематичне наповнення документів, а також виокремили функції та типологічні особливості галузевої періодики. Зважаючи на важливість цих досліджень, варто відзначити їх дещо констатуючий характер та контекстне тяжіння до педагогічної науки. Практично не розглянуто взаємовплив різних форм педагогічних журналів та відображення цього процесу на закономірності розвитку об'єкта нашого дослідження.

Отже, проаналізувавши історіографію вивчення педагогічного журналу, слід констатувати значну увагу науковців до розробки проблеми становлення та розвитку журнальної періодики. Проте ці дослідження мають розрізнений характер, не містять цілісного комплексного аналізу формування та розвитку потоку вітчизняних педагогічних журналів і закономірностей його функціонування.

У наукових працях відображено здебільшого тенденції розвитку української педагогічної періодики в середині XIX – початку XX ст. Значну кількість наукових робіт присвячено висвітленню особливостей становлення та розвитку різних проблем освітньої галузі.

Незважаючи на те, що тема педагогічної журнальної періодики знаходила відображення в дослідженнях різних наук, у вітчизняному документознавстві дослідження педагогічного журналу відсутні. Така ситуація є вкрай незадовільною, адже в останні десятиріччя педагогічний журнал набув значного розвитку, сформувавши потужний видовий потік. Його вивчення є актуальною проблемою, з огляду на важливість для сучасної науки та комунікаційних процесів в Україні.

Література

1. *Адаменко, О. В.* Українська педагогічна наука в другій половині XX століття : монографія / О. В. Адаменко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 704 с.
2. *Березовський, О. М.* Українська преса Наддніпрянщини: пропаганда та відстоювання національних домагань українства (1905–1907 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О. М. Березовський. – К., 2004. – 220 с.
3. *Боголюбов, К. М.* Журнали в СССР : лекція прочит. в Высш. парт. шк. при ЦК КПСС / К. М. Боголюбов ; Высш. парт. шк. при ЦК КПСС. – М. : Изд-во ВППШ ; АОН при ЦК КПСС, 1960. – 72 с.
4. *Богуславський, О. В.* Інформаційно-пресова діяльність Центральної Ради та українських урядів 1917–1920 рр. : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / О. В. Богуславський. – Львів, 2001. – 209 с.
5. *Босина, Л. В.* Інтернет – источник комплектования библиотек СО РАН иностранными научными журналами / Л. В. Босина, Т. А. Миськова // Материалы VI научной сессии ГПНТБ СО РАН, (Новосибирск, 9–10 нояб. 2000 г.). – Новосибирск, 2001. – С. 24–32.
6. *Васильчук, М. М.* Українські видання в Коломиї (друга половина XIX–XX ст.): історико-функціональний і тематичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / М. М. Васильчук. – Л., 2002. – 248 с.
7. *Габор, В. В.* Закарпатська преса 20–30-х років XX століття у контексті національного відродження краю : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / В. В. Габор. – К., 1997. – 156 с.

8. *Галушко, М.* Українські часописи Станіслава : (1879–1944 рр.) : історико-бібліогр. дослідж. / М. Галушко ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 2001. – 238 с.

9. *Гончаренко, С.* Український педагогічний словник / С. Гончаренко ; Між-нар. фонд «Відродження». – К. : Либідь, 1997. – 374 с.

10. *Гордій, Н. М.* Проблема підготовки батьків до розумового виховання дітей у вітчизняній педагогічній журналістиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н. М. Гордій. – Х., 2000. – 170 с.

11. *Грищенко, М. М.* Сорок років розвитку радянської школи в Українській РСР / М. М. Грищенко // Розвиток народної освіти і педагогічної науки : 1917–1957 : наук. зап. Серія педагогічна. – К., 1957. – Т. 6. – С. 5–134.

12. *Дзевєрін, О. Г.* Розвиток історико-педагогічної науки в УРСР / О. Г. Дзевєрін // Розвиток народної освіти і педагогічної науки : 1917–1957 : наук. зап. Серія педагогічна. – К., 1957. – Т. 6. – С. 135–189.

13. *Домбровська, Л.* Науково-інформаційний потенціал українських журналів педагогічної тематики другої половини ХІХ–ХХ століття: з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського / Л. Домбровська // Вісн. Кн. палати. – 2010. – № 2. – С. 37–41. – Бібліогр.: 16 назв.

14. *Животко, А.* Історія української преси : навч. посіб. для студ. ф-тів журналістики вищ. навч. закл. / А. Животко. – К. : «Наша культура і наука», 1999. – 360 с.

15. *Животко, А.* Нарис історії української преси : курс лекцій / А. Животко ; Укр. Технічно-Госп. Ін-т позаоч. навчання в Подєбрадах (Чехія). – Подєбради, 1937. – 108, [IV] с.

16. Журнали психолого-педагогічної тематики ХІХ – початку ХХ ст. з фонду Державної науково-педагогічної бібліотеки України імені В. О. Сухомлинського : історико-бібліогр. дослідж. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського ; упоряд.: Мацібора Н. Г., Іващенко В. М., Бондарчук О. Б. та ін.; наук. ред. Рогова П. І. – К. : Четверта хвиля, 2009. – 125 с. – (До 10-річчя ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського).

17. *Зайченко, І. В.* Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. ХІХ – ХХ ст.) : навч. посіб. / І. В. Зайченко ; за ред. М. Д. Ярмаченка ; НАН України, М-во освіти і науки України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника, Наук. дослід. центр періодики. – Л., 2002. – 342 с.

18. *Ігнатієнко, В.* Українська преса (1816–1923) : (історико-бібліогр. етюд) / В. Ігнатієнко ; Укр. наук. ін-т книгозн. – [Б. м. в.] : Держ. вид-во України, 1926. – 76 с.

19. *Коновець, О. Ф.* Актуальні питання масово-інформаційної підтримки української освіти [Електронний ресурс] / О. Ф. Коновець. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1505>. – Назва з екрана.

20. *Кривецький, І.* Часописи Галицького Поділля : історично-бібліогр. матеріали з рр. 1882–1927 : відбитки із зб. «Часописи Поділля» / І. Кривецький ; Вінниц. філія Всенар. Б-ки України при Укр. Акад. Наук, Каб. вивчення Поділля. – Вінниця, 1928. – 21 с.

21. Культура, наука, искусство СССР : слов.-справ. – М. : Политиздат, 1965. – 319 с.

22. *Кушнарєнко, Н. Н.* Журнал / Н. Н. Кушнарєнко // Кушнарєнко Н. Н. Документоведение : учебник / Н. Н. Кушнарєнко. – 7-е изд., стереотип. – К. : Знання, 2006. – С. 269–272.

23. *Матяш, І.* Українська архівна періодика 1920–1930 рр. : історія, бібліографія, бібліометрія / І. Матяш ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І.

Вернадського, Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архівної справи та документознавства. – К., 1999. – 477 с.

24. Нариси з історії українського шкільництва : (1905–1933) : навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 302 с.

25. *Наріжний, С.* Українська преса : відбиток з курсу «Українська культура» Укр. Госп. акад. в ЧСР / С. Наріжний. – Подєбриди, 1934. – 108 с.

26. *Павлюк, І.* Українська легальна преса Волині, Полісся, Холмщини та Підляшшя 1917–1939, 1941–1944 рр. / І. Павлюк ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики. – Л. : Каменярь, 2001. – 286 с. – (Серія «Періодичні видання регіонів України»).

27. Педагогика : большая современная энцикл. / [авт.-сост. Рапацевич Е. С.]. – Минск : Современное слово, 2005. – 719 с.

28. Педагогическая энциклопедия : [в 4-х т.] / под ред. И. А. Каирова (глав. ред.). – М. : Сов. энцикл. – 1965. – Т. 2. – 912 стб.

29. Педагогический энциклопедический словарь. – М. : Большая Рос. энцикл., 2003. – 528 с. – («Золотой фонд». Энциклопедический словарь).

30. Періодичні видання Катеринослава та Катеринославської губернії (1838–1917) : список / НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Наук. дослід. центр періодики, Дослід. центр історії укр. преси ; уклад. Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко, О. Д. Школьна. – Л. ; К., 1995. – 153 с.

31. *Печенезька, О.* Освітнянські бібліотеки на шпальтах часопису «Для народного учителя» (1907–1917) – органу прогресивної педагогічної думки / О. Печенезька // Рідна шк. – 2003. – № 12. – С. 74–76. – Бібліогр.: 19 назв.

32. *Печенезька, О.* Педагогічні журнали Росії XIX – початку XX століття – важливе джерело педагогічних знань / О. Печенезька // Бібл. планета. – 2003. – № 3. – С. 24–26. – Бібліогр.: 7 назв.

33. *Печенезька, О.* Шкільна бібліотека на сторінках часопису «Радянська школа» (1951–1971 рр.) / О. Печенезька // Рідна шк. – 2005. – № 1. – С. 60–64. – Бібліогр.: 21 назв.

34. *Пірожок, Л.* Рукописні журнали – важливе знаряддя підвищення творчої ініціативи вчителів / Л. Пірожок // Рад. шк. – 1963. – № 3. – С. 86–88.

35. Преса України : 1917–1966 : стат. довід. / Рада Міністрів УРСР, Комітет по пресі, Кн. палата ; уклад.: М. А. Низовий, М. І. Брезгунова, Ю. В. Медведь ; відповід. ред. В. М. Скачков. – Х., 1967. – 146 с.

36. Преса України : 1918–1980 : стат. довід. / Держ. комітет УРСР у справах вид-ва, поліграфії і книжк. торгівлі, Кн. палата УРСР ім. І. Федорова ; уклад.: Н. В. Погонєць, Г. І. Данилевська. – Х. : Ред.-вид. від. Кн. палати УРСР ім. І. Федорова, 1981. – 218 с.

37. *Рогова, П. І.* Рідкісні та цінні видання з педагогіко-психологічних питань у фондах Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. О. Сухомлинського / П. І. Рогова, В. А. Зотова // Збереження бібліотечно-інформаційних ресурсів України: нова політика і нові технології : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., Харків, 20–22 листоп. 2006 р. – Х., 2007. – С. 56–67. – Бібліогр.: 13 назв.

38. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні : (X–XX ст.) : нариси / [редкол.: М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін.]. – К. : Рад. шк., 1991. – 381 с.

39. *Романюк, М. М.* Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 1 : 1848–1900 / М. М. Романюк, М. В. Галушко. – Л. : Світ, 2001. – 742 с.

40. *Романюк, М. М.* Українські часописи Північної Буковини : (1870–1940 рр.) : історико-бібліогр. дослідж. / М. М. Романюк, М. В. Галушко ; НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника, Наук.-дослід. центр періодики. – Л., 1999. – (Періодичні видання регіонів України).

41. Рудий, Г. Преса України 1917–1920 рр. як об’єкт дослідження української культури: джерелознавчий і методологічний аспект : [монографія] / Г. Рудий ; НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – 550 с.

42. Сахарова, Т. І. Журнальний фонд ДНПБ ім. В. О. Сухомлинського як джерело науково-практичних досліджень із психолого-педагогічних питань (1830–1910 рр.) / Т. Сахарова, Т. Діденко // Історія освітянських бібліотек України : наук. зб. / АПН України, ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського. – К., 2006. – С. 45–53. – Бібліогр: 18 назв.

43. Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 2 : 1901–1911 / [уклад.: М. М. Романюк, М. В. Галушко]. – Л. : Світ, 2002. – 690 с.

44. Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 3 : 1920–1939, кн. 1 : 1920–1928 / [уклад.: М. М. Романюк, М. В. Галушко]. – Л. : Світ, 2003. – 909 с.

45. Українські часописи Львова : 1848–1939. Т. 3 : 1920–1939, кн. 2 : 1929–1939 / [уклад.: М. М. Романюк, М. В. Галушко]. – Л. : Світ, 2003. – 929 с.

46. Учительські рукописні журнали : цінна ініціатива учителів Шполянського р-ну // Рад. шк. – 1953. – № 5. – С. 47–52.

47. Хміль, Н. Аналітичний огляд сучасної української електронної науково-педагогічної періодики [Електронний ресурс] / Н. Хміль. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/em6/content/08knapor.htm>. – Назва з екрана.

48. Хміль, Н. А. Розвиток засобів наукової комунікації як складової педагогічної науки в Україні (середина ХХ століття – початок ХХІ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Заг. педагогіка та історія педагогіки» / Н. А. Хміль. – Луганськ, 2009. – 22 с.

49. Швецова-Водка, Г. М. Види періодичних і продовжуваних видань / Г. М. Швецова-Водка // Швецова-Водка Г. М. Документознавство : навч. посіб. / Г. М. Швецова-Водка. – К. : Знання, 2007. – С. 360–365.

50. Ярмаченко, М. Журнал педагогічний // Педагогічний словник / АПН України, Ін-т педагогіки ; за ред. Ярмаченка М. Д. – К. : Пед. думка, 2001. – С. 187–188.

51. Ярошенко, Т. Електронний журнал у дзеркалі публікацій у професійній пресі / Т. Ярошенко // Вісн. Кн. палати. – 2006. – № 5. – С. 29–32.